

e-ISSN: 2619-9114

December/ Aralık 2022, Volume/Cilt 6, Issue/Sayı 2

DİN DİLİ AÇISINDAN DİNİ SEMBOLLER BİZE NE SÖYLER **What Religious Symbols Tell Us in Terms of Religious Language**

Sait POLAT

Dr. MEB, Adıyaman İmam Hatip Lisesi Fen ve Proje Okulu.

saitpolat0202@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-1852-7129>

Article Information / Makale Bilgisi

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Geliş Tarihi: 14.11.2022

Accepted / Kabul Tarihi: 29.12.2022

Published/ Yayın Tarihi: 31.12.2022

Pages / Sayfa: 226-242

Plagiarism / İntihal:

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Öz: Bu çalışma, dil felsefesi bağlamında din dilinin mahiyeti, teistik ifadelerin doğruluğunu, anlamlılığını ve mantıkî statülerinin belirlenmesini, dinî söylemin semboller üzerindeki etkisini, dinî sembollerle teistik metinler üzerinden Tanrı hakkında konuşmanın mümkün olup olmadığını, felsefi bir bakış açısıyla tartışmayı hedeflemektedir. Dinî sembolizm, anlam açısından esas argümanlarını konumlandırırken, probleme sadece dil açısından değil, dinin mahiyetinin ne olduğunu da göz önünde bulundurur. Bu bağlamda sembollerin amacı, sosyal ve kültürel olarak içerdiği manayı, dinî ve dinî olmayan formların doğrudan delaletleri yanında, sanatsal, dilsel, estetik ifadeleri, dolaylı ve ima yoluyla bizlere iletmeştir. Bu temel mana ile sembolik anlam arasındaki ilişkiye baktığımızda görürüz ki, anlaşılır ufuk açıcı bir manaya kavuşabilmek için sembolik ve derunî anlam dünyasına girmeden bu durumun gerçekleşmesi mümkün görünmemektedir. Düşünürler teolojik dil ekseninde kutsal metinlerin dilini anlamada kendi felsefi sistemleri içerisinde çeşitli yaklaşımlar geliştirmişlerdir. Bu konuda temel sorun, metafizik alana dair meselelerin bu dünyadaki insana ait olan dilin semboller üzerinden nasıl kullanılması ve gerektiğidir.

Anahtar Kelimeler: Din Felsefesi, Din, Dil, Din Dili, Dinî Sembolizm.

Abstract: This study aims to discuss, from a philosophical point of view, the nature of the language of religion in the context of language philosophy, the accuracy, significance and logical status of theistic expressions, the effect of religious discourse on symbols, whether it is possible to talk about God through theistic texts with religious symbols. While positioning its main arguments, religious symbolism considers the problem not only in terms of language, but also what the nature of religion is. In this context, the purpose of the symbols is to convey the meaning they contain to us indirectly and by implication, as well as the direct indications of religious and non-religious forms, as well as artistic, linguistic, aesthetic expressions. When we look at the relationship between this basic meaning and the symbolic meaning, we see that it does not seem possible to realize this situation without entering the world of symbolic and deep meaning in order to achieve a solid, seminal meaning. When we look at the issue from the point of view of philosophy of religion, it is seen that there is a serious language confusion between people in many subjects related to philosophy, anthropology and religion. It becomes a necessity to focus on these issues in detail and to carry out sensitive researches/studies on the language of religion. In every period of history, problems related to religion and the position of theological statements have always been the subject of discussion among thinkers. Discussions that focused on the nature of religion in the context of religious language, have focused on the logical status of religious propositions in the modern period. This situation has led to the need to reconsider religious propositions with today's experience. Thinkers have developed various approaches within their own philosophical systems in understanding the language of sacred texts on the axis of theological language. The main problem in this regard is to understand how the metaphysical issues should be used through symbols that belong to this world and human language.

Keywords: Philosophy of Religion, Religion, Language, Language of Religion, Religious Symbolism.

Giriş

Düşünce tarihinde Antik Çağ'dan itibaren dil açısından Tanrı'nın zati/sıfatları hakkında konuşmanın ve dinî metinlerin/ifadelerin mahiyetlerinin ne olduğu, bunların nasıl anlaşılması gerektiği hususu düşünürler arasında çok ciddi bir şekilde tartışılmıştır. Bu anlamda din dilinin insanlığımızın topyekûn bir yönünü ifade etmesi gibi önemli bir fonksiyonu vardır. Genelde teistler bu sebeple dili sadece lafzî anlamıyla sınırlandırılmasını kabul etmez, bilimsel ve günlük konuşmada söylenebilenden daha fazlasını aramaya çalışırlar.¹ Din dili bağlamında sembolik dil anlayışının mahiyetine geçmeden önce genel anlamda dilin öneminin ve insanla olan ilişkisinin ne olduğunu irdelemenin tartışmaya katkı sunacağı kanaatindeyiz.

Genel anlamda dil ile insan arasındaki çok yönlü ilişki toplumsal, kültürel, sosyolojik, psikolojik açıdan çok önemlidir. Dil, insanın ürünüdür, insan varsa o vardır. Bu birliktelik dile farklı bir anlam ve önem kazandırır. Kişi, dünyada birtakım tecrübelerini, duygularını, hislerini, hayallerini ve düşüncelerini dil aracılığıyla yapar. Bu şekilde insan, dil vasıtasıyla hem kendisinin hem de başka varlıkların farkına varır. İnsan evrende bilinçli olarak isteklerini, düşüncelerini, kızgınlıklarını, sevinçlerini zihninde tasarlayarak dil aracılığıyla ifade eder.² Bu bağlamda ontolojik olarak dil, sadece bir araç değil aynı zamanda toplumsal pratiğin kurucu bir unsurudur. Epistemolojik anlamda dil, insanlar arası etkileşimden, temsil etmeden imgelemeye, soyut düşünceden sezgiye kadar karmaşık etkinliğin gerçekleştirildiği pratik ve sosyal bir süreçtir. İnsanın gerçeklik ve hakikat dünyasında dil, sembol, inanç, kültür, söylem ve düşünce düzeyinde manası olan insanlar arası iletişimi sağlayan kavramlardır. Felsefi bir bakış açısıyla mesele değerlendirildiğinde dil ve anlam konusundaki kafa karışıklığının giderilmesinin yolu, insanın dili nasıl kullandığına ilişkin tam bir anlayışla mümkün olduğu görünmektedir³ Dilin ontolojik yapısından kaynaklanan kapsamlı yönü, onun çeşitlerine ve tanımlamalarına da etki yapar. Bu ekseninde her disiplinin (tıp, hukuk vb.) kendine özgü bir dili olduğu gibi dinin de kendine has bir dilinin olması gayet normal karşılanmalıdır.

Bu makalede temel amacımız, öncelikle sembolizm ve remz kavramlarının etimolojik, epistemolojik, kültürel çerçevesini çizmek, din dili bağlamında bu kavramların teolojik ifadeler üzerinden nasıl anlaşılmalı gerektiğini, mahiyetlerinin ne olduğunu, epistemolojik olarak ne ifade ettiklerini, mantıksal olarak doğruluk değerlerinin ne olduğunu ortaya koymaktır. Bunun yanında sembollerin felsefi, dinî, sosyolojik ve kültürel olarak üstlendikleri işlevselliklerinin toplumda ve insanlarda nasıl bir etki bıraktığını etraflıca tartışmaktır. Daha sonra çalışmamızın genel bir değerlendirmesini yaparak çıkarımlar üzerinden çalışmayı neticelendirmektedir. Sembollerin felsefi ve dinî boyutunu incelemeye geçmeden önce sembol ve remz kavramlarının ne olduğunu belirlemekte ve sınırlarını çizmekte fayda vardır.

1.Sembol Kavramı

İngilizcede "sign" olarak kullanılan sözcük Türkçeye simge/sembol, işaret, nişan, im, alamet, iz, belirti, gösterge ve remiz olarak çevrilmektedir. Buna göre sembol, simge ve işaret "bir başka şeyi gösteren, bir şeyi anlatan, dile getiren şey; algılandığında belli bir şeyin "düşüncesini" bizde zihinsel olarak uyandıran şeydir." O halde simge, bir şeyi gösteren, bir

¹ Michael Peterson vd., *Akıl ve İnanç*, çev. Rahim Acar (İstanbul: Küre Yayınları, 2017), 407-408.

² Mehmet Akalın, *Modern Lenguistiğe Giriş*, (İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları, 1983), 45-51.

³ Cenan Kuvancı, *Din Dili Kapalı Bir Dil Midir?* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 11-12.

anlamı, bir düşünceyi görünebilir kılan göstergedir.⁴ Genel olarak sembolik dilde iletişim aracı olarak; simge, işaret, mitoloji, mesel, iz, kıssa, model, im, remz, nişan, belirti ve benzer kavramlar kullanılır. Bu terimler çoğu zaman birbirinin yerine kullanılmasına rağmen anlam olarak birbirinden farklıdır. Çalışmada sembolizm kavramına benzer veya ona yakın anlam ifade eden bu terimler üzerinde durmayacağız.

Genel anlamda sembol, toplumlarda ve insanlar arası ilişkilerde dikkat çeken, gözle görülemeyen, kapalılık gösteren bir hakikati ortaya çıkararak/yansıtan bir nesne veya bir simgedir. Sembol bu açıdan, bireye açık olmayan bir duygu, izlenim ve histir. Bu bağlamda sembolik söylemler teolojik ifadelerin objektif yönlerinin derunî ve ruhî bir açılımı olarak görülmeli ve olgusal yönelişlere engel olunmamalıdır.⁵ Çünkü bu gerçeği görebilen toplumlar ve insanlar sosyal hayatlarında dinî inançlarına ve kültürlerine daha çok bağlı kalabilmekte ve insanlar arası ilişkiler daha sağlıklı bir temele dayanmış olmaktadır.

İnsan zihni bir objeyi, düşünceyi, kavramı, nesneyi, olguyu, tecrübeyi ve olayı doğrudan kavrayabildiği gibi dolaylı olarak da tanıyabilir. Zihin, genelde dünyadaki bütün bu olanları düşünürken iki şekilde davranmaktadır. Bu ekseninde olan dolaysız kavramda bizzat nesne/eşya doğrudan zihinde görülmektedir. Dolaylı algılamada ise değişik nedenlerden dolayı eşyanın duyuya canlı görünmemesi durumunda söz konusu olmaktadır. O halde insan sembollerini kullandığında iki farklı simgeleştirme faaliyeti gerçekleştirmektedir: İlki insan zihninin doğrudan kavradığı fakat tasavvur ederken algılanan şeyin yerine kullandığı semboldür. Bu zihinsel simgelere mantık ve matematikte çok sık kullanılan “semboller” ve “işaretler” örnek olarak verilebilir. Diğeri, zihinsel bir zorunluluk sebebiyle değil de ya bir gaye nedeniyle ya da bir yaşantıyı belirtmek için kullanılan semboldür. Örneğin din, dil, mitoloji ve sanat bu tür simgelerdir. Yani kısaca bunlara “temsili semboller” denilebilir.⁶ Aslında simge, işaret, alegori, sembol, mesel, mitoloji gibi kelimeler çoğu zaman birbirinin yerine kullanılmaktadır. Sembollerin belirgin özellikleri kendisinin ötesinde bir şeye/şeylere gönderme yapmasıdır. Sembollerle işaretler arasındaki ortak nokta burasıdır.⁷

Semboller, reel dünyada gerçekliğin, başka türlü insana açık olmayan yönlerini ve düzeylerini açar. Çünkü semboller genel olarak hayatın ve doğanın takdim ettiğiinden daha fazla olanı sunar. Semboller bu özellikleriyle dile büyük katkı verirler. Burada mecazî dil anlayışı ile sembolik dil yaklaşımını birbirinden ayırmak gerekir. Mecazî dil çoğunlukla aynı linguistik yapının iki boyutunu bir araya getirdiği halde, sembolik dil linguistik boyutla linguistik olmayan boyutu bir araya getirir. Bu durum sembolik dil açısından bir handikaptır. Sembolik dilde böyle iki farklı gerçekliğin bulunmuş olması olgusu, onlarda bir kapalılık ve bulanıklığın bulunduğu anlamına gelir. İşte sembolik dilin bütün canlılığına rağmen mantık açısından kapalı ve donuk kalmasının yegâne sebebi budur. Dolayısıyla sembollerin bu anlamda kalıcı ve genel geçer olduklarını söylemek mümkün değildir.⁸ Genel anlamda insanlar tarafından sembol denildiği zaman sanki gerçek anlamı olmayan öylesine söylenen bir şeymiş gibi algılanmaktadır. Hâlbuki bu bakış açısı doğru değildir. Bir sembol arka plandaki anlamıyla her zaman görünenden çok daha fazla anlam taşır. Sembollerin bu anlamı da gerçekliğe tekabül eder.

⁴ Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İnkılâp Yayınları, 2019), 160.

⁵ Galip Atasagun, *İlâhî Dinlerde (Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâm'da) Dinî Semboller* (Konya: Sebat Ofset, 2001), 1.

⁶ Latif Tokat, *Dinde Sembolizm* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004), 24-25.

⁷ Gilbert Durand, *Sembolik İmgelem*, çev. Ayşe Meral (İstanbul: İnsan Yay, 1998), 7.

⁸ Turan Koç, *Din Dili* (İstanbul: İz Yayınları, 2013), 92-93.

İster rasyonalist açıdan bakılsın isterse tasavvufi açıdan bakılsın insan pek çok alanda bir şekilde sembolleri kullanmakta veya insanın ruhsal boyutu kendini sembollerde ortaya çıkarmaktadır. Rasyonel açıdan bakıldığında semboller özsel değildir. Ancak dinî tecrübeci ve mistik düşünceler açısından bakıldığında semboller aksi halde ulaşılamayacak olanı ifade eder ve zorunludur. Sonuç itibarıyla özellikle dinî semboller kültürel ve sosyal hayatta yer alan en güçlü sembollerdir. Buradaki asıl sorun dinî sembollerin varlığından ziyade neyi ifade ettikleridir.⁹

2.Remz Kavramı

Sembolik dil anlayışı, İslam düşüncesinde genel anlamda “remz” kavramıyla ifade edilir. Bu kavram işaret, işaret etme, sembol, işaret suretiyle bir şey anlatma, imalı anlatım, nişan anlamına gelir.¹⁰ Sembolik dil anlayışının teolojik dilde önemli bir yeri vardır. Remz terimi, Kur’an-ı Kerim’de sadece Ali İmran süresinde geçer.¹¹ (Remz) kavramı, el, baş ve dudakla işarete bulunmak manasına gelir. Bu kavram bu anlamların yanında, işaret çeşidi, belagatte kinaye, edebiyatta ima, dolaylı anlatım ve iletişim bilimlerini içeren geniş içerikli bir kavramdır. Müslümanların kutsal kitabı olan Kur’an’da remz kelimesiyle eş anlamlı “şeâir” terimi kullanılır.¹² İslami terminolojide remzin özel bir değeri vardır. Bu kavram, bir şeyin yerine geçen, onu anımsatan somut alâmet, soyutu temsil eden özel işaret ve gösterge, kavranılması zor düşünce ve duyguların anlaşılmasına katkı verecek somut gösterge gibi anlamları içerir. Tanrı’nın görünmezliği ve dinsel ifadelerin bir kısmının soyut değerlere sahip olması, bütün bunların anlaşılması noktasında semboller, teolojiler ve inançlar açısından farklılık gösterir. Bu anlamda sembollerden yararlanma, din dili açısından zorunluluk arz eder.¹³ Semboller konusu çok kapsamlı bir içeriğe sahip olduğundan makalemizde öncelikli olarak din dili bağlamında sembollerin ontolojik statüsüne, işlevlerine, işleyişine ve dinsel inancı taşımadaki rolüne değinilecektir.

3.Din Dili Açısından Sembolik Dil

Din dili bağlamında tartışılan dolaylı dil anlayışlardan biri de sembolik anlatımdır. İnsanların sosyolojik anlamda din, toplum, sembol ve kültür hakkında konuşurken öncelikle vurgulanması gereken temel husus, aralarındaki karşılıklı sosyal ilişkilerin ne denli şümüllü olduğunu görmesi ve farkına varmasıdır. Dinler kültürel ve fiziksel bir ortamda var olmakta, kurumsallaşarak insanlar arasında yaşanmaktadır. Bu ilişkiler örgüsü içerisinde Tanrı-toplum, Tanrı-insan ilişkisi bağlamında sembollerin sosyolojik olarak toplumların kültürleri ile dinî inanışları açısından önemli bir yeri vardır. Genelde sembolik dil, kültür, sosyal yaşam içerisinde bir semboller sistemi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu sebeple dinî sembollerin toplumlarda inancı ve kültürü taşımada öncü konumda olduğunu görürüz. Bu bağlamda düşündüğümüzde inançların sosyo-kültürel anlamda birtakım gizli ya da açık işlevleri vardır. Dinlerin insanlara gönderildiği göz önünde bulundurulduğunda insanların inançlarını sahip olduğu kültürle birlikte yaşadığını görmek mümkündür. Bu durumun insanlar açısından kültürel ve sosyal olarak ne kadar anlamlı olduğu açıktır.¹⁴ Felsefi açıdan dinî sembolizm

⁹ Tokat, *Dinde Sembolizm*, 37.

¹⁰ İsmail Durmuş, “Remiz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: DİA, 2007), 34/556-558.

¹¹ Ali İmran 3/41 “Rabbim, o halde bana (Oğlum olacağına dair) bir alamet ver! dedi. Allah buyurdu ki: “Senin alametin üç gün insanlarla işaretle konuşmandır.”

¹² Bakara 2/158

¹³ Durmuş, “Remiz”, 34/556-558.

¹⁴ John Hick, *God and the Universe of Faiths* (London: Macmillan, 1973), 1-5.

geçmeden önce din dilinin mahiyetine epistemolojik, sosyolojik ve kültürel olarak değinmenin tartışmaya katkı sunacağı kanaatindeyiz.

Dil bağlamında dilleri tahlil ettiğimizde, her disipline ait dilin ortak tarafları olduğu gibi birbirinden farklı yönleri de vardır. Bu durum dil ailesinin ortak tarafıdır. Bu anlamda diller evrensel değildir. Fakat dillerin nesilden nesile aktardığı anlamlar, mesajlar evrenseldir. Burada dil ile ifade edilmeye çalışılan metnin muradına, maksadına bakılması gerekir. Dolayısıyla dilin ifade etmeye çalıştığı mana, lafızdan önce gelir. Bu noktada esas olan manadır. Bunun yanı sıra diller dar kalıpların içine de konulmaması gerekir. Eğer buna özen göstermezsek dilleri belli kalıplara sokmuş oluruz ki doğru anlamlarından ve verilmek istenen maksattan uzaklaşmış oluruz. Bu durum, insanlar arası iletişimi sağlayan dil aracını amacının dışında tutmuş olur. Bu vesileyle dilde kullanılan kelimeler bizde çeşitli tepkiler, duygular ve cevaplar meydana getirir ve dilin kategorileri söylemlerimizi bir düzene koyar. Dolayısıyla dil bir insan eseri olduğundan insani ilgi ve etkinliklerdeki kaynağı dışında anlaşılması mümkün değildir. Dil toplumda yaşanmış bir tecrübeden doğar ve bugün geldiği noktada bunun doğal bir tarihi vardır. Bütün bu gerekçelerden hareketle teizmin kendi içindeki geniş kapsamlı anlam zenginliği içerisinde tahliller yaparak din dilini ve sembollerini daha şümüllü bir lingüistik anlam anlayışı çerçevesinde tartışmak gerekir.¹⁵

Şayet din dili bazı düşünürlerin ifade etmeye çalıştıkları gibi anlamsız, mantıktan yoksun, konuşmaya değmez olarak görülürse o zaman Tanrı hakkında nasıl konuşacağız, dinî değerleri/hükümleri nereye koyacağız? Tanrı hakkında bilgi verici ve kabul görmüş bir konuşmanın yokluğu hem dinî topluluk içinde hem de dinler arasında diyalogun bütünüyle tahrip edilmesine yol açar. İman ve ibadet tarzına temel teşkil edecek ve bunları yönlendirecek belli bir inanmaya ilişkin kognitif içerik olmazsa sahil bir iman birliği imkânı ortadan kalkar. Zira dili ve tecrübelerimizi kendi aramızda paylaşmazsak dinî geleneğimizin temsilcisi olarak bir şeyler söylememiz ve başkalarıyla iletişim kurmamız sona erer. Hâlbuki toplumdaki realite, din dili hakkındaki olumsuz konuşmaların iddialarından bambaşkadır.¹⁶

Düşünce tarihi içerisinde düşünürlerin söz konusu mesele hakkında en çok dile getirdikleri sorular şu şekilde olmuştur. Din dilinin kendine özgü bağımsız bir statüsü var mıdır? Din dilinin diğer dillerden ayırt edici özellikleri nelerdir? Acaba dil felsefesi açısından kutsal metinlerin/Tanrı hakkındaki söylemlerin diğer konuşmalardan farkı nedir? Din dilini semboller bağlamında nasıl anlamalıyız? Dinî hakikatler açısından Tanrı'ya ve dinî ifadelerle has özel bir dilden söz edilebilir mi? Dil açısından bütün disiplinler ortak bir dil mi kullanmalı yoksa her disiplinin kendine özgü bir dili mi olmalıdır? Bu tür sorulara açıklık kazandırmak için dindeki önemli "hakikat iddiaları" ile bu iddialar için gerekli bazı şartları, din dilinin kognitif yönüyle ilgili hususların detaylı bir şekilde tartışılarak cevap verilmesi gerekir. Çünkü din dilinin mantıkî statüsünü belirlemede en önemli ve öncelikli konu, bu dilin kendine özgü önermelerinin doğru veya yanlış olma imkânına sahip olup olmadıklarının araştırılması ve tespit edilmesidir. Din dili bağlamında rasyonel olarak üzerinde durulan esas konu, dinî ifadelerin/söylemlerin tahlillerinin mahiyetinin nasıl olması gerektiğidir.¹⁷

Bu bağlamda dinî ifadeleri değerlendirirken teolojik ifadelerin anlaşılması noktasında esas problem, kutsal ifadelerin aşkın alandan söz ederken kategorik yapı içinde olan insanın kullandığı bir aracı/dili ve anlatım biçimlerini kullanıyor olmasıdır. Yani Tanrı hakkında

¹⁵ Koç, *Din Dili*, 105-107.

¹⁶ Koç, *Din Dili*, 249-250.

¹⁷ Koç, *Din Dili*, 14.

konuşurken nasıl olur da insan, bu dünyaya ait olan ve eşyanın adlandırılmasına bağlı olarak ortaya çıkan dili, kategorik yapıya dâhil olmayan metafizik alan hakkında doğrudan kullanılabilir mi?¹⁸ Öyle görünüyor ki konunun mahiyeti dikkate alındığında problemin üzerinde önemle durulması gereken temel mantığı ve nirengi noktası burasıdır.

Bu durumu dilin mantığı çerçevesinde etraflıca irdelediğimizde şu hususları dikkate almamız gerekir. Bizim gerçek/hakikat kabul ettiğimiz bir şey, başkaları açısından gerçek olmayabilir. Dil insan ürünü bir iletişim aracıdır. İnsan dili dünyada diğer insanlarla ilişki kurmak amacıyla kullanılmaktadır. İnsan aynı dili mükemmel olan Tanrı ve aşkın âlem hakkında konatif (analitik felsefe çerçevesinde din dilinin pratik hayattaki fonksiyonu) ve kognitif (bilişsel fonksiyonların farkına varma, algılama, mantıksal düşünme, lisan, hafıza ve muhakeme kurmayı içeren bilme yeteneği) olarak kullanmaya başladığında problemler kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Anlatmaya çalıştığımız bu durumun doğal bir sonucu olarak dil bağlamında meydana gelen sorunun çözülmesi gerekir. Bu problemin çözülmesi için dünya ile metafizik âlemi reel olarak birbirinden ayırmak gerekir. Çünkü insan dünyada olan bitenleri görerek ve tecrübe ederek ifade edebilmektedir. Oysa Tanrı insana göre aşkın metafizik bir âlemdir. İnsanın Tanrı ve din hakkında konuşabilmesi için onlarla ilgili kavramlar hakkında bilgi sahibi olması gerekir. Söz konusu problemin anlaşılması adına, bu kavramların insanlar tarafından nasıl algılandığıyla birebir bir ilişkisi vardır. Bu bağlamda insan, Tanrı'yı ve sıfatlarını düşündüğünde dünyadaki beşeri dili kullanarak Tanrı ve dinî ifadeler hakkında bir şeyler söyleyebilmektedir. Bu da antropomorfist bir soruna yol açmaktadır. Dolayısıyla bu durum da dil sorununa sebebiyet vermektedir. İnsan bu noktada Tanrı ile insanı ayırmak için Tanrı hakkında konuşurken zorunlu olarak bazen teşbihî, bazen tenzihî, temsilî ya da indirgemeci ve sembolik bir dili kullanmaktadır. İnsan bu dilleri Tanrı ve dinî ifadeleri hakkındaki kullanırken hepsinin kendi kapsam alanı içinde bir hakikat payı vardır. Fakat din dili bağlamındaki bu anlayışların her biri kendi başına Tanrı ve metafizik âlem hakkında sadece bu dil anlayışıyla konuşulabilir iddiasında bulunması tartışmalıdır. Çünkü toplumların sosyolojik olarak dilin birçok değişik anlayışını günlük yaşantılarında farklı şekillerde kullandıkları bir realitedir. Din ekseninde hadiseyi düşündüğümüzde Tanrı insanları ve toplumları muhatap alarak vahyi peygamberlere gönderir. Peygamberler de bu vahyi toplumlara ve insanlara tebliğ ederler. Bu tebliğin başarılı olabilmesi için verilmek istenen mesajın insanlar tarafından anlaşılması gerekir. Bu sebeple dinlerin, toplumların kullandığı dilleri dikkate alması gerekir. Dolayısıyla dinde ve toplumlarda farklı dil anlayışlarının olması doğaldır.

Felsefi açıdan din dili tartışmalarında esas problem olan Tanrı'nın varlığı ve Tanrı hakkında konuşmanın mahiyetinin ne olduğudur. Bu konudaki tartışmalar genelde bu hususta yapılmaktadır. Çünkü bütün dinî söylemler Tanrı tasavvuruna bağlı olarak şekillenmekte ve o şekilde anlaşılmaktadır. Öyleyse Tanrı ile ilgili bazı antropomorfist ifadeler nasıl anlaşılmalıdır (eli, parmağı, oturması, söylemesi, sevmesi, öfkelenmesi, bilmesi, iradesi, gücü, yaratması vb.)? Bu kavramlar aynı zamanda insanlar için de kullanılmaktadır. Ontolojik anlamda günlük dilde kullanılan dil, Tanrı'yla insan arasındaki farkı nasıl ortaya koyar? Bu bağlamda Tanrı'ya atfedilen konuşma, işitme, görme, bilme, isteme, acıma, affetme gibi insan dünyasına ait sıfatlar ve fiiller Tanrı için de aynı anlamda kullanılabilir mi?¹⁹ Bu müteşabih ifadelerden oluşan cümleler kolayca anlaşılacak türden değildir. Bu yüzden bu kavramlar

¹⁸ Tokat, *Dinde Sembolizm*, 26.

¹⁹ Latif Tokat, "Dinin Sembolik Dili", *Milel ve Nihal* 6/1 (2009), 75-76.

felsefi anlamda tartışmalara sebep olmaktadır. Bu konuda her dili kendi kapsamı içinde değerlendirmekte fayda vardır. Bu kavramları ancak alanında uzman olan bilgili insanlar kavrayabilir. Dolayısıyla din dili probleminin ortaya çıkmasının arka planında, yukarıda ifade etmeye çalıştığımız Tanrı ve dinî ifadelerle ilgili metafizik içerikli metinlere yönelik mantıkçı pozitivistlerin dile getirdikleri katı eleştirileri ve düşünceleri vardır diyebiliriz.

Din dili bağlamında düşünürler felsefi sistemleri doğrultusunda Tanrı hakkındaki söylemlerin ve dinî ifadelerin nasıl anlaşılabilceği hususunda birbirinden farklı anlayışlar ileri sürmektedirler. Onlar bu meseleye teolojik temelden ziyade felsefi açıdan rasyonel olarak bakmamız gerektiğine inanırlar.

Açıkça anlaşılmaktadır ki din dili, ister mantıksal deneyciliğin tehditlerini hissetmekten kaynaklanmış olsun ister geleneksel dinî söylem ve terminolojinin çağdaş bilgi ve tecrübelerimiz ışığında yeniden gözden geçirilmesi ve ayıklanmasına yönelik ihtiyaçtan doğmuş olsun çok ciddi bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁰ Bu problem aynı zamanda temel İslami ilimlerden olan tefsir ve kelim ilminin de sorunudur. Din felsefesi, Tanrı hakkında konuşmak ve dinî değerlerin nasıl anlaşılması gerektiği hususunda sorgulamalar yaparak insanların zihinlerini aydınlatmayı hedeflemektedir. Bu durum felsefi olarak Antik Çağ'da tartışılmaya başlanmışsa da sistematik olarak daha çok modern dönemde konu edinilmiştir. Bu bağlamda söz konusu problem, Batı dünyasında 20. yüzyılın başından itibaren Viyana çevresine bağlı düşünürler tarafından genelde dil felsefesi özelde de din dili alanında konunun uzmanları arasında hararetli tartışmalara konu olmuştur. Genel anlamda Batı felsefe ve teoloji çevrelerinde din dilinin mahiyeti ve mantıkî statüsü konusunda kapsamlı çalışmaların yapılmış olması dinî metinlerin anlaşılması noktasında faydalı olmuştur. Bu bağlamda çağdaş felsefede yapılan bu yeni yorum ve yaklaşımların dinî metinlerin ve söylemlerin mantıkî statüsü ve geçerliliği hususunda da ilgi çekici sonuçları ve soruları olmuştur.²¹ Din dili ekseninde dinî konularda günümüzde özellikle Batı felsefesinde en yaygın olan tutumun agnostik tutum olduğu görülmektedir.²² Bu bağlamda agnostisizm, teizmle ateizm arasında üçüncü bir seçeneğin bulunduğunu kabul eden yaklaşımdır. Genel anlamıyla agnostik, Tanrı'nın varlığını savunan teistten ve Tanrı'nın varlığını inkâr eden ateistten farklı olarak söz konusu hadiseye karar vermek için yeterli dayanak ve delillerden yoksun olduğumuz gerekçesiyle yargıyı askıya alır. Burada iki farklı agnostisizm anlayışı olduğunu belirtmemiz gerekir. Yukarıda açıklamaya çalıştığımız agnostisizm yanında bir de İslam düşüncesinde, Tanrı'nın nihai ve mutlak mahiyetinin bilinemeyeceği, Tanrıyı tanımanın bir keşf ve kalp işi olduğu şeklindeki agnostisizmi sözünü ettiğimiz agnostisizm ile karıştırmamak gerekir.²³ Modern dönemde özellikle agnostisizmin kendilerine "doğrulamacı çözümlenmeleri" ilke edinen köklü ve yeni şekli üzerinde durulmaya başlandığını görmek mümkündür. Genel olarak pozitivist mantıkçı bakış açısına sahip olanlar doğrulamacı çözüm ilkesinden hareket ederek konuyu değerlendirirken çağdaş agnostikler ise böyle bir varsayımın kabul edilmesinin mümkün olmadığını belirtmişlerdir.²⁴ Dil felsefesi bağlamında düşünürler din dili ve sembolizm hakkında birbirinden farklı anlayışlar, çözümlenmelerde bulunmuşlardır. Bu değerlendirmelerin bir kısmı din dilinin lehinde olurken bir kısmı da

²⁰ Koç, *Din Dili*, 15.

²¹ Koç, *Din Dili*, 9.

²² Henry Habberley Price, *Belief* (George Allen and Unwin Ltd. London-Newyork: Humanities Press, 1969), 455.

²³ Fazlurrahman, *İslâm*, çev. Mehmet Aydın - Mehmet Dağ (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 133-140.

²⁴ William Montgomery Watt, *Modern Dünyada İslam Vahyi*, çev. Mehmet Aydın (Ankara: Hülbe Yayınları, 1982), 117.

aleyhinde olduğu görülmektedir. İşte bu tartışmaların doğal bir sonucu olarak teşbîhî, tenzîhî, temsili/analojik ve sembolik dil gibi anlayışlar ortaya çıkmış ve yukarıda dile getirilen problemler çerçevesinde çözüm üretilmeye çalışılmıştır.²⁵ Şimdi de çalışmanın ana eksenini oluşturan sembolik dili daha ayrıntılı olarak incelemeye çalışalım.

Teolojik dil bağlamında Tanrı hakkında konuşmanın mahiyeti hususunda ileri sürülmüş görüşlerden biri de sembolik dil yaklaşımıdır. Bu mesele hakkında birçok düşünür hem doğrulamacı çözümlerden hem de işlevsel çözümlerden memnun kalmamıştır. Din dili ekseninde bu memnuniyetsizlikten ve korkulardan kaçınmak için başvurulan yorumlardan biri de sembolik dildir.²⁶ Bu dilin temel çıkış noktası genel olarak dille tecrübe arasında tam bir örtüşmenin olmadığı gerçeğine dayanır.²⁷ O halde Tanrı dolaysız bir anlatım varken niçin dolaylı bir dili tercih etmektedir? Kutsal dinî ifadelerdeki Tanrı ile ilgili insanbiçimciliğini andıran deyimler, örneğin Tanrı'nın eli, oturması, konuşması, uyarması, sevmesi, öfkelenmesi, kudreti, istemesi, işitmesi vb. kavramlar nasıl anlaşılmalıdır? Bu kavramların hepsi insanın eylemlerini ifade etmektedir. Tanrı için bu ifadeleri kullandığımız zaman Tanrı ile insan arasındaki farkı nasıl izah edeceğiz? İşte din dili bağlamında Tanrı ve dinî hakikatler hakkında problem bu noktada ortaya çıkmaktadır. Bazı düşünürler (Fârâbî, İbn Sînâ, P. Tillich) konuyu açıklamak için din dili anlayışlarından biri olan dinî sembolizmi ileri sürmüşlerdir.

Bu bakış açısı esas alındığında, insan zihninin dünyadaki nesnelere/şeylerle olan ilişkisi doğrudan olamayacağına göre zihin düşünürken algılamalardan çıkardığı soyutlamaları ve tümeleri kullanmaktadır. Dolayısıyla insanın algılaması hususunda sembol özsel olmaktadır. Bu bağlamda insan zihninin, doğrudan tanıma dışındaki tanıma ve bilme hususunda simgelerle/sembollerle ilişkili iş gördüğü tartışma götürmez bir realitedir. Öte yandan dinî semboller konusunda esas olarak bizi ilgilendiren temsili sembollerin yapısı ve varlık nedeniyle ilgili olarak disiplinler arasında genel bir kabulün olduğu söylenemez. Acaba zihinsel sembollerde olduğu gibi bu tür semboller bir zorunluluk sebebiyle mi vardır? Bunlar sembolize ettikleri şeye indirgenebilir mi, yoksa kesinlikle tüketilemez anlamlara mı sahiptir? Bu soruların cevapları felsefi yaklaşımlara ve bilimsel disiplinlere göre şekillenmektedir. Bu eksende sembol kavramı hem epistemoloji anlayışına hem de bilimsel disiplin anlayışına göre çok değişik şekillerde tanımlanabilmektedir. Söz konusu kavram, bir yandan psikoloji, antropoloji, metafizik, dinler tarihi gibi disiplinlerde farklı anlamlarda kullanılmakta, bir yandan da pozitivist, mistik, rasyonalist, tecrübeci ve romantik felsefe anlayışlarında farklı şekillerde tanımlanmaktadır. Bu sebeple sembol kavramının genel geçer bir tanımını yapmak oldukça zordur. Bu konuda dinî sembolizm söz konusu olduğunda, epistemoloji anlayışları ve bu felsefi bakış açıları kendisini doğrudan göstermektedir.²⁸

İnsanlar günlük yaşantılarında hangi sebeplerden hareketle dolaylı anlatım şekli olan sembollere ihtiyaç duyarlar? Bu sembollerin insan hayatındaki önemi nereden gelmektedir? İnsanlar neden doğrudan anlatım varken dolaylı anlamı tercih etsin? Bu bağlamda birtakım konuların sembolik olarak anlatılmasının temel sebeplerinden biri de; dilin semantik ve sentaktik özellikleri, anlatılan konunun önemini belirtmektir. Aynı zamanda dilin literal

²⁵ Zafer Çaylı, *İbn Rüşd'ün Din Dili Anlayışı* (Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 71.

²⁶ Peterson vd., *Akıl ve İnanç*, 425.

²⁷ Koç, *Din Dili*, 88.

²⁸ Tokat, *Dinde Sembolizm*, 25.

durumu, toplumlar ve insanlar arasında kullanılan dillerin kullanım farkı, bu durumun toplumun bir gerçeği olmasını ve hepsinden önemlisi de insanı düşünmeye, sorgulamaya yöneltmesini ve insana verilmesi istenen mesajların kolay bir şekilde anlaşılmasını sağlaması gibi nedenlerdir diyebiliriz.

Sembollerin üstlendikleri anlamları dinî, felsefi, sosyal ve kültürel olarak iyi bir şekilde analiz etmek gerekir. Bu bağlamda insanın dinî, kültürel hayatında ve kişiler arası ilişkilerde şu hususa dikkat etmesi beklenmektedir. Bir sembol bu alanlarda çok anlam içermektedir. İnsan bazen birçok kelime, kavram, deyim, söz kullanarak ve uzun zaman ayırarak yapmaya çalıştığı bir şeyi bir sembolle daha anlamlı daha anlaşılır bir şekilde ifade edebilmektedir. Örneğin, insanlar günümüzde akıllı telefonlarla mesajlaştıklarında uzun uzun yazmak yerine bir emojiyle, işaretle, mitle, sembolle karşı tarafa fazlasıyla isteklerini iletebilmektedir. Bu bağlamda toplumlar ve insanlar arası ilişkilerde bir zeytin dalı, bir güvercin figürü aynı şekilde karşı tarafa kolayca istenilen şekilde mesajlar verebilmektedir. Dinî semboller bu anlamda görüldüğünden daha fazla anlam içermektedir. Mesela, selam, cami, minare, ezan, hilal vb. semboller görüldüklerinden çok daha fazlasını ifade ederler. Sembollerin insanlar arasında sıkça kullanılmasının sebeplerinden biri bu olabilir. Dolayısıyla bir düşüncenin, nesnenin, kavramın, olgunun, anlamın ve gerçekliğin, başka bir yolla anlatılması, gösterilmesi, temsil edilmesi, kendisine işaret edilmesi söz konusu ise bu durumda bir amaç ve zorunluluk nedeniyle dolaylı anlatım vardır, ya da zihinsel zorunluluk nedeniyle bu yola başvurulmaktadır. Bu durum da sembollerini ister istemez özsel hale getirmektedir. Bu eksende düşündüğümüzde semboller insanların iletişim sorununu bir nevi kolaylaştırmaktadır. Aynı zamanda semboller sosyal hayatın içinde bir dil gerçeği olarak kendilerini gösterirler. Bu nedenle sembolik dil de diğer dil anlayışları gibi toplumda insanlar tarafından kullanılan bir dil anlayışı olarak kullanılmaktadır. Bu anlayışın bir yansıması olarak toplumlar/insanlar günlük hayatta dili kognitif olarak kullandıkları bir gerçektir.

Dil anlamında sembolik dilin kullanma nedenlerini yukarıda ifade etmeye çalıştığımız sebeplere ilaveten şunları da eklemek mümkündür. İlk olarak sembolik dilin Tanrı hakkında konuşurken insanbiçimcilikten kaçınma imkânı sağladığı düşüncesidir. Bir diğer gerekçe ise Tanrı hakkında konuşurken sözcüklerin literal olarak kullanılması anlam açısından birtakım semantik ve sentaktik sorunlara sebep olduğu düşüncesidir. Dinî metinlerin literal kullanılması, din dilinde yanlış anlamalara ve anlam daralmalarına sebebiyet verdiği açıktır. Bu noktada sembolik dil literal anlam daralmalarında bir çıkış yolu sunar. Başka bir neden de sıradan şeyleri ifade etmek için kullandığımız kelimelerin yetersizliği sebebiyle aşırı somutlaştırmaya sebebiyet olacağı endişesidir. Diğer bir neden ise zihnimiz Tanrı hakkında bizi bazı kavramlarla düşünmeye zorlarsa da sahip olduğumuz terimlerin Tanrı'yı ifade etmede her zaman yetersiz kalmasıdır. Son olarak, teistik ifadelerin ve birtakım dinî iddiaların literal olarak sözlük anlamlarıyla alındıklarında büyük problemlerle karşılaşma durumudur.²⁹

Yukarıda ifade etmeye çalıştıklarımızdan yola çıkarak problemi mantık örgüsü içinde tartışmaya çalıştığımız dinî sembolizm anlayışının, diğer din dil ailesi içerisinde yer alan analogik dille de yakın bir ilişkisi vardır. Fakat sembolik dille analogik dili birbirine karıştırmamak gerekir. Sembolik dille benzerlik gösteren anlayışların ne anlama geldiklerini bilmek konunun tartışılması ve anlaşılması açısından önemlidir. İlk bakışta analogik dil öğretisiyle sembolik dil anlayışı birbirine benzer gibi görünse de aslında birbirinden oldukça farklıdır. Öte yandan, sembolik dili savunanlar teistik ifadelerin durağan, oturmuş ve herkes

²⁹ Zikri Yavuz, "Din Dili", *Din Felsefesi*, ed. Recep Kılıç - M. Sait Reçber (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 274-275.

için genel geçerliliği olan bir anlama sahip olmaktan çok canlı, devingen ve daha çok çağrıştırmacı özelliğe sahip ifadeler olduğunu savunmaktadır. Bu aşırı sembolik dil anlayışına göre Tanrı hakkında kullanılan ifadeler arzu edilir belli bir hayat ve duyarlılık tarzını oluşturmaya yönelik ifadeler olarak görülmektedir. Örneğin Nuh kıssasını analogik dil, gerçekçi tarihî bir olay olarak ele alırken sembolik dil ise fiilen vuku bulmuş tarihî bir olay olarak değil, fakat dinî bakımdan önem arz eden bazı hususların sembolik bir takdim şekli olarak görmek suretiyle, başka bir anlam düzeyine nakletmektedir. Aslında sembolik dil anlayışında bunun tek gayesi, sembolize edilen şeyin önemini artırmak ve buna dikkat çekmektir. Bu anlamda sembollerin insanların sosyal hayatlarında dinî ve kültürel olarak tartışmasız bir yeri bulunmaktadır.³⁰

Bugün çağdaş dünyada insanlar arasındaki iletişim dili genel anlamda daha çok dolaylı anlatım olarak sembollere dayanmaktadır. Örneğin sembollerin, teknolojinin gelişmesiyle birlikte bireylerin kullandığı elektronik araç gereç aracılığıyla daha çok kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Kişiler bilgisayar, tablet, mobil akıllı telefonlardaki sosyal paylaşım ağlarında sembollerini ve işaretleri kullanarak karşı tarafa iletişimi daha kolay ve anlaşılır bir biçimde sağlayabilmektedir. Sembolik dil olmaksızın insanlar arası ilişkilerde bir iletişimin olması zor görünmektedir. Bu bağlamda sembolik dili analiz ettiğimizde, bu konuda aşırıya kaçmamak ve sembollerini putlaştırmamak şartıyla, sembolik ifadelerin dinde insanların sosyal hayatlarında önemli bir yeri olduğunu görmekteyiz. Bu anlamda dil ekseninde semboller insanlar arasındaki ilişkileri kolaylaştırmaktadır.

Whitehead, insanın sosyal hayatta kendisini ifade etmek için simge/sembol kullanmak zorunda olduğunu ifade ederek ister zihinsel olsun ister temsili olsun simgelerin kaçınılmaz olduğunu söylemektedir. Ona göre, insan zihninin nesneyle ilgili olarak esas görevi vardır: “Doğrudan tanıma” ve “simgesel gösterge yoluyla tanıma.” Doğrudan tanıma olgu doğrudan ve herhangi bir sembolik belirti olmadan bilinir. Sembolik gösterge yoluyla bilmede ise doğrudan tanımanın vereceği güvenceye göre bir bilgilendirme söz konusudur. Dolayısıyla duyu algılarının zihne aktarılması esnasında ortaya çıkan simgeleştirme sembolik yapıların en doğal ve yaygın olanıdır.³¹

Sembolik dinî ifadeleri yorumlarken karşılaşılabilecek en önemli problem, bunların karşısında objektif ve doğrudan doğruya bir gözlemci gibi kalamamaktır. Bu bağlamda şuna dikkat etmek gerekir. Çünkü dil anlamında hem sembolün hem de onu yorumlayanın bir anlayışı ve ufku vardır. Burada önemli olan sembolün ufkunu kendi ufkumuzun içine hapsetmemek ve onu bilinmeyen anlam ve kendi dışımızdaki gerçekliğe ilişkin açtığı imkânları iyi okumaktır. Toplumda teolojik dilin de diğer dil, (konuşma/söylem) şekilleri gibi kullanılan, yorumlanan ve insanlar arası iletişimi sağlayan aktif bir konumu vardır. Bu dilin kendine özgü ayırt edici özelliklerini oluşturan belirli sentaktik ilke ve ölçütleri olduğu gibi bunları koruyan, kollayan aktif insanların oluşturduğu bir de toplum vardır. Din dilini diğer dil sistemlerinin aksiyom ve postulatlarına benzer şekilde işlev gören bu belirli kuralları doğrudan doğruya sistematik yaklaşımın tutarlılığının isteklerine doğrudan dayandırmak yanlıştır. Çünkü sistematik teolojinin aksiyomları yaşayan inancın dili tarafından belirlenir. Bu bakımdan, teolojik dil hakkında, bu dilin, onu kullanan ve dinleyenler açısından gördüğü fonksiyonları iyice anlayıp açıklığa kavuşturmaksızın dinî anlamak mümkün değildir. Burada

³⁰ Koç, *Din Dili*, 88-89.

³¹ Alfred North Whitehead, *Symbolism Its Meaning and Effect* (New York: The Macmillan Press, 1985), 4-19.

teolojik dilin insanlar üzerindeki etkisi ile kullanıldığı bağlamın tahlili teizmin anlaşılması bakımından son derece önem arz etmektedir.³²

Teolojik sembolik ifadelerin tamamen kişiliklerimizden kaynaklanan ve kognitif olduğu kadar duygu ve eylemlerle ilişkili çağrıştıracı bir güce sahip olduğu açıkça ortadadır. Teolojik dil varoluşsal olarak yorumlandığında son derece güçlü görünmektedir. Bu bağlamda sembolik dilin dinin gerekli gördüğü teslimiyet ve değerler hususunda çok etkili ve motive edici bir gücü vardır. Tanrı hakkındaki düşüncelerimiz ve teolojik dil açısından sembolik söylemlerin sağladığı imkânları görmemezlikten gelir ve işe yaramaz diye atacak olursak Tanrı'ya yönelişlerimiz ve tüm ibadetlerimiz içi boş bir hale dönüşür. Dine yaklaşımımız bütünüyle sembolik olur. Tanrı hakkındaki konuşmalarımızda başka türlü bir dile yer verilmeyecek olursak bu kez de dinî kavrayış ve varoluşumuzda başka olumsuz etkiler ortaya çıkar. Bu nedenle Tanrı hakkındaki söylemlerimizde ve konuşmalarımızda kısmen de olsa günlük tecrübelerimizle doğrudan ilgisi olan bir dil kullanmak durumundayız. Dünyanın gerçeklerinden uzaklaşmış bir fanteziler dünyasında kaybolmamamız için dinî tutum, duygu, dil ve eylemlerimize belli bir kognitif unsurun kılavuzluk etmesi özsel görülmektedir. Dolayısıyla bu durum Tanrı hakkındaki söylemler ve dinî metinler hususunda sembolik dil ile analogik dil arasında bir dengenin oluşturabilmesi gerekçesinden dolayı ortaya çıkmaktadır. Çünkü biri olmaksızın öteki kaçınılmaz olarak aşırılığa düşmektedir. Eğer bir dil literal olarak yani sözlük anlamına dayanmadan günlük dilde kullanılırsa bir çeşit agnostisizme ve bunun sonucunda da ateizme götürebilir. Bir dil, Tanrı ve dinî ifadeler hakkındaki söylemlerimizde, sembolik ve mecazî söylemlere hiç yer vermediğinde nasıl ki problem oluyorsa, katı bir şekilde sadece sözlük anlamına dayalı bir dil de aynı şekilde kaba bir antropomorfizme sebep olabilir.³³ Bu her iki durum da insanların doğru bilgi sahibi olmasına engel teşkil eder. Bu durum hem dinî yönden hem de epistemolojik olarak sakıncalıdır. Dili kullanırken bu hassasiyeti her zaman göstermek gerekir.

Dinî semboller fideistler için, belli anlam/anlamlar taşıyan bir tasvir, bir ifade ya da herhangi bir şey olarak ortaya çıkmaktadırlar. Sembollerini bu eksende ele aldığımızda karşımıza onların tekabül ettiği müphem, ima ve arizî gibi manalar içerdiklerini görürüz. Dinî sembollerin böyle olması gerçek olmadıkları anlamına gelmemektedir. Çünkü her sembolün, ima'nın, imgenin işaret ettiği ve arka planında yer alan temel anlamları vardır. Öte yandan semboller, ruhumuzun derinliklerindeki gerçeklikleri ortaya çıkarmaktadır. Bu bağlamda sembollerini anlam olarak etraflıca düşündüğümüzde kendimizin, kişiliğimizin ve kimliğimizin farkına bilinçli bir şekilde varırız. Sembolik dilin, din açısından ılımlı, aşırıya kaçmadan, gerektiği kadar kullanılması çok önemli faydaları olduğuna katılmakla birlikte, bu dilin Tanrı hakkında konuşmanın tek, doğru ve güvenilir yolu olduğuna katılmak mümkün görünmemektedir. Din, insanların mutluluğu için vardır. Bu dinin bütün içeriği insanların mutluluğunu amaçlar. Her kutsal dinin Tanrı tarafından görevlendirilmiş bir peygamberi vardır. Bu resul o toplumun içinde Tanrı tarafından seçilmiştir. Bu toplumun kültürü ve dili dinî mesajların anlaşılması konusunda önemlidir. Hiçbir din bu gerçekleri göz ardı ederek insanlara mesajlarını iletmez. Burada kendisine yeni bir din gönderilen peygamber toplumun içinde kullanılan bütün dil anlayışlarını dikkate alarak tebliğini yapması beklenir. Nitekim dinlerin bu gerçeği göz önünde bulundurduklarını görürüz. Örneğin Yahudilikte İbranice, Hristiyanlıkta Latince, İslamiyette Arapça dillerinin ne kadar önemli olduğu açıktır.

³² Koç, *Din Dili*, 108-110.

³³ Tokat, *Dinde Sembolizm*, 100-105.

Müslümanların kutsal kitabı Kur'an-ı Kerim'de bu durum şu şekilde dile getirilir: "Biz her peygamberi yalnız kendi milletinin diliyle gönderdik ki onlara açıklasın."³⁴ Bu bağlamda her dilin kendi içinde farklı türleri ve anlayışları vardır. Nasıl ki insan günlük hayatta bu dilleri edebiyatta, şiirde, sanatta, hitabette farklı farklı kullanıyorsa dinlerin de bu durumu göz önünde bulundurarak bunları kullanması mantıklı görünmektedir. Çünkü insan dünya hayatında hem cinsleriyle iletişim kurduğunda tek bir dili kullanmamakta, çok farklı dilleri de kullanmaktadır. Kutsal metinlerde Tanrı-toplum ve Tanrı-insan ilişkisi bağlamında Tanrı, insanlara hitap ettiği yerlerde, reel hayatın bir gerçeği olarak, bazen dolaysız dili; teşbihî, tenzihî kullanırken bazen de dolaylı anlatımı; sembolik, mecazî, mitolojik söylemlerin, kıssaların ve modellerin kullanıldığı görülmektedir. İnsan da dünya hayatında yaşadığı süre içerisinde günlük hayatında bu dillerin hepsini aynı şekilde bir ihtiyaç olarak kullanmaktadır. Teizmin Tanrısı sürekli insanlarla ilişki içinde olduğundan farklı dil anlatım şekillerini bu şekilde kullanılması mantıklı ve anlaşılardır. Tanrı insanın mutluluğu için söylemlerini, direktiflerini, emirlerini, yasaklarını, kızgınlığını, memnuniyetliğini ve mesajlarını insanlar anlasınlar, helal ve haramları dikkate alarak yaşasınlar diye gönderir. Dinî kaynaklarda dil açısından paradoks gibi görünen kavramlar gerçekten onların anlaşılmasından değil, günlük dilde insanların kullandıkları dilin o kavramların ifade edilmesinin tam olarak karşılamamasından kaynaklanır. Hadid suresinde şu ifadeler yer almaktadır: "Tanrı, hem evvel hem de ahirdir, hem zahirdir hem de bâttır. O, her şeyi hakkıyla bilendir."³⁵ Buradaki kavramlar, görünürde birbirine zıttır. Dolayısıyla çelişki oluşturmaktadır. Oysa sembolik din diline başvurarak bu kavramları farklı yorumlamamız mümkündür. Buradaki problemin kaynağı, günlük dilde kullanılan dilin yetersizliğidir. Kısacası din, toplumun sosyal gerçeklerini göz önünde bulundurur, toplumları muhatap alır ve mesajlarını insanlar anlasın diye vahyeder. İnsan açısından bu dile getirilenler farklı iki alan olduğundan ve dil dikkate alınarak yapıldığından bu da ister istemez beraberinde lisan problemini gündeme getirmektedir. Buradaki dil tartışmalarında temel maksat dinin vermek istediği esas mesajı dinin ruhuna uygun doğru bir şekilde anlamaktır.

Din dili perspektifinden yukarıda anlatılanlara, yaptığımız değerlendirmelere konatif, kognitif olarak baktığımızda, Tanrı ve kutsal metinler hakkında konuşmanın tek yolunun dinî sembolizm olduğunu iddia edersek bu bizi katı sembolizme götürdüğü sonucuna varmamız mümkündür. Bu da doğru bir yaklaşım olmaz. Dinî sembolizm din dilinin önemli bir anlayış ve anlatım şeklidir. Ancak dinî sembolizmi aşırıya kaçmadan gerektiği kadar ve anlam örgüsü içerisinde kullanıldığında bu tavır doğru ve anlamlı olur. Aksi takdirde dinî sembolizmin Tanrı ve ilahî hakikatler açısından kullanılmasının insanlara faydadan ziyade zararı olur. Buradaki temel amaç Tanrı hakkındaki ifadelerin ve kutsal metinlerin doğru anlaşılmasıdır. Aşırıya kaçmadan ılımlı ve gerektiği kadar kullanılan sembolik dilin dinin temel öğretileri olan Tanrı'ya, gayba, meleklerle, kitaplara, peygamberlere, ahirete, kaza ve kadere, cennet, cehenneme iman gibi meseleler daha iyi anlaşılır. Bu açıdan sembolik dilin Tanrı hakkında konuşmanın tek ve güvenilir yol olduğunu iddia etmek doğru değildir. Çünkü bu durum, dinamik olan toplumların diliyle ve sosyal yaşantının dil gerçekleriyle örtüşmemektedir.

4. Din Dilinde Dinî Sembollerin Üstlendikleri Fonksiyonlar

Sembollerin içeriğini din dili bağlamında tartışırken öncelikle üzerinde durulması gereken yönü onların dinî mahiyetlerinin ne olduğunu, dinde ne anlama geldiklerini ve

³⁴ İbrahim 14/4

³⁵ Hadid 57/3

üstlendikleri fonksiyonlarının neler olduğunu göz önünde bulunduramamız gerekmektedir. Genel anlamda semboller farklı alanlara ait olabilirler. İnsanlar her zaman bu sembollerin arka planlarını, ifade ettikleri düşünceleri merak ederler. Bir sembol içerik olarak insanın ruhuna etki eder. Sembollerin bu özellikleri şüphesiz onları önemli kılar. Bu nitelikleri vesilesiyle semboller toplumların ortak heyecanlarını, bilgi ve duyguyu yansıtır, toplumsal duyarlılık/tutarlılık ve birlikteliği sağlayabilirler.³⁶

Bu sebeple sembollerin taşıdıkları anlamlar, dinî, ahlakî, toplumsal ve kültürel olarak ortak bir şekilde kullanılmaktadır. İnsan dünyada bir toplum içerisinde doğar, kültürünü seleflerinden alır, çağdaşlarıyla birlikte paylaşır ve kendinden sonra gelen haleflerine aktarır. Bu bağlamda semboller daima toplumsal içeriklidirler, öznelere arası ve kamuya aittirler. Her şeyden önce semboller, önceden gizli olan hakikatleri ve düşünceleri açıklığa kavuşturan, anlaşılır kılan bir işaret alametidirler. Bu eksende semboller dinî ve sosyal hayatta insanlar açısından önemli rol oynar.³⁷ Bütün dinlerde ve toplumlarda sembollerin üstlendikleri görevler vardır. Bu durum insanların günlük ihtiyaçlarını ve kutsal görevlerini yerine getirmekte dikkat çekicidir. Felsefi ve dinî açıdan düşünen her insan için bu husus önemlidir.

Dinî semboller, inancı nesilden nesile taşıma görevleri yanında, inanan kişilerin kutsalla karşı karşıya gelmesine de imkân sağlar. Bu manada semboller çoğu kez gizli de olsa belirli bir yaşam ile özel bir metafizik arasındaki temel ahengi sağlayarak her iki unsuru destekler. Bu nedenle bir dinin yaşanabilmesi ve hayatiyetini sürdürebilmesi için o dine mensup kişiler tarafından sembollerin içerdiği anlamın bilinmesi gerekir. Bu durumun gerçekleşebilmesi için inanan kişilerin dinî tecrübelerinin yeni boyutlarına bilinçli bir şekilde kavuşturabilme kabiliyetine bağlıdır. Bu manada Hristiyan dünyasının en önemli ve kutsal sembollerinden biri olan haç, İsa peygamberin çektiği acıları temsil eder. Vaftiz sembolü de onun bir uzantısı olarak kabul edilmektedir.³⁸ Hristiyanlar açısından bu sembollerin yanında, Hristiyanlarca kutsal kabul edilen diğer semboller de çok kıymetlidir. Semboller inançları aktarma noktasında bütün dinlerde bir şekilde kullanılmaktadır.

İslamî semboller, inanç yapısının etkin ve evrensel yönünü, inanış ile bağlıları arasında güçlü ilişkileri, derunî ve duygusal köprüleri tesis eder. Nitekim Kur'an'da inanç ve ibadet manzumelerini ve muhtevayı aksettiren, telaffuzuyla bizi bambaşka bir boyuta taşıyıp, iman teşekkülünün temeli olan kavramlar/remizler vardır. Çünkü tevhit inancı soyut-somut her anlam alanı ile ilgilenmektedir. Bakışlarımızı esasen yöneltmek istediğimiz yön ise somut ve görünen olanın arkasındaki ilahî manevî özdür. Bu özsel nitelik sebebiyle Kur'anî göndermeler ve imanî atıflar bütünü olarak telakki edebiliriz.³⁹ Öte yandan insan fıtrati, eskiden olduğu gibi bugün de, arzularını yönelteceği, ta'zim, yaklaşma konusundaki ısrarlı isteklerini gerçekleştirebileceği ve gönlünde dinmeyen aşkı dindireceği ve gözüyle görebileceği bir şeyi daima aramaktadır.⁴⁰ Açıkça anlaşılacağı gibi bu durum insanı ister istemez sembollere götürmektedir.

Dinî semboller içerik olarak, inanç bakımından evrensel bir görev görür. Bu anlamda semboller tüm dünyadaki insanlar tarafından fark edilir. Bu, bir dinin yayılmasını kolaylaştırır

³⁶ Annemarie Schimmel, "Din Dilinde Dinî Sembollerin Üstlendikleri Fonksiyonlar Nelerdir?", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/3 (1954), 67.

³⁷ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1983), 53.

³⁸ Schimmel, "Din Dilinde Dinî Sembollerin Üstlendikleri Fonksiyonlar Nelerdir?", 68.

³⁹ Sadık Kılıç, "Sembolün Gücü ve İslam'da Semboller", *Diyanet İlmî Dergi* 49/3 (2013), 13-14.

⁴⁰ En-Nedvî, *Kitap ve Sünnetin Işığında Dört Rükun*, çev. İ. Ersöz (Konya: İslami Neşriyat Yayınevi, 1969), 242.

ve böylece giderek daha fazla insan bu dinî simgeler aracılığıyla inançların farkına varır. Dinî sembollerle ilgili en önemli husus dilin, bölge ve lehçelerle yaratılan sınırlar tarafından sınırlandırılmaması ve dile hapsedilmemesidir. Burada önemli olan dil vasıtasıyla ifade edilmeye çalışılan manadır. Semboller dil bağlamında bazen üstlendikleri görev bakımından evrenselidir. Dünya üzerinde yaşayan her insan için bazı semboller bu görevi görür. Örneğin dinî olarak her dinin ibadeti, ibadetgâhı, dinî ifadeleri ve kutsalları gibi kültürel olarak da bayrak, güvercin, zeytin dalı vb. semboller bu kapsamda düşünülebilir.

Bu bağlamda dinî semboller bize şunları söylemektedir: Tanrı ile ilgili konuşmalarımızın dil olarak önemli zorlukları vardır. İnsanın günlük hayatında Tanrı'yla ilgili söylemlerine dikkat etmesi gerekir. Beşeri idrak ve dünya ile sınırlı olan dil dinî ifadeler hakkında olanları ifade ederken zorlanır. Bu noktada semboller Tanrı ve dinî hakikatler açısından bir çıkış yolu gösterir. Sembolik bir ifade, temelde gerçek olarak düşünülen bir şeyin ifadesidir. Teolojik, sanat ve edebiyat alanlarında katı, nesnel gerçekliğe dayanan bir dil yerine, kişiye de hakkını veren sezgiye dayalı esnek bir dil bu imkânı bize verebilir. Tanrı'ya karşı insan tarafından içtenlikle yapılan ibadetlerin/ayinlerin esrarengizliğini doğrudan, kuru ve yalın bir şekilde ifade etmek imkânsızdır. Bu sembolik dil, tarihi olayları, kıssaları fiilen vuku bulmuş tarihi bir olay olarak değil, fakat dinî bakımdan önem arz eden bazı hususların sembolik bir takdim şekli olarak görmek suretiyle başka bir anlam düzeyine nakleder. Bu da sembolize edilen şeyin önemini artırmak içindir. Semboller, mahiyetleri gereği temsil ettikleri şeyin yerine geçer, temsil ettikleri gerçekliğe katılırlar. İsteğe bağlı olarak değiştirilmeleri kolay kolay mümkün değildir. Sembollerle kişiler kişisel kimliklerinin farkına varır, bir bakıma biz kendimizi keşfederiz. Din dilinde sembollerini ölçülü ve yerinde kullanılacak olursak, bize yeni ve umulmadık ifade imkânları sağlar ve aşkın olana ilişkin kavrayışımızı açar ve o'nun vermek istediği mesajları doğru anlamamıza imkân sağlar. Bu ılımlı ölçüler içinde sembolik dilin meşru ve yararlı olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Buna rağmen sembolik dili Tanrı hakkında konuşmanın tek ve kaçınılmaz yolu olarak görmek, bunu felsefi bir temele oturtmaya çalışmak, içinde çıkılmaz güçlükleri beraberinde getiren bir yaklaşım olur. Sembollerini anlamlandırırken, önemli olan sembolün ufkunu kendi ufkumuzun içine hapsetmemek ve onun bilinmeyen anlamına ve kendi dışımızdaki gerçekliğe ilişkin açtığı imkânları iyi okumaktır. Burada önemli olan dil değil dilin ifade etmeye çalıştığı dinin bütünü/ruhunu, esas maksadı olan evrensel mesajı doğru anlamaktır. Semboller fiziksel, yüzeysel olan şeylere değil, bunların arka plandaki gizemli anlamlarına işaret eder ve bunları gün yüzüne çıkarır.

Sonuç

Dil bağlamında din dilinde başta Tanrı hakkındaki söylemler olmak üzere pek çok metafizik konunun dille ifade edilmesinin zorlukları vardır. Felsefe açısından bu dilin felsefi bir soruşturmaya girmesinin esas sebebi, Tanrı ve dinî değerler hakkında anlamlı, tutarlı ve rasyonel konuşmanın imkânına dair arayıştır. Klasik teistler Tanrı'yı cisimsiz, ezeli-ebedî, değişmez, sabit olarak tanımlar. Diğer taraftan, kutsal kitaplarda ve dinî metinlerde Tanrı'ya dair kızan, seven, öfkelenen, uyaran, cezalandıran gibi birtakım duyguları ifade eden söylemlerle birlikte elleri, parmakları, nefesi, taht sahibi ve istiva/oturması şeklindeki ifadelerle fiziksel özelliklere atfedilen Tanrı, genellikle insanların anlaması için antropomorfik terimlerle anlatıldığı görülmektedir. Dolayısıyla bu anlatım şekilleri insanı ister istemez dinî sembolizm yaklaşımına götürmektedir. Bundan dolayı din felsefesindeki temel problemlerden biri bu tür dinî iddiaların ve söylemlerin felsefi bir bakış açısı olarak tutarlı bir

şekilde nasıl yorumlanacağıdır. Burada din dili bağlamında sorulması gereken en temel soru dünyaya ait olan dille metafizik yapılabileceği sorusudur.

Dinî semboller tarihin ve kültürün izlerini taşımaktadır. Bu bağlamda dil başta olmak üzere kültürü oluşturan bütün öğeler dinî sembollerin yapısını oluşturmaktadır. Kanaatimizce bu konuda esas önemli olan şey, sembolün arkasında yatan gerçeğe, anlam bütünlüğüne ulaşmaktır. Genel anlamda sembollerini üstlendikleri roller çerçevesinde değerlendirmek gerekir. Yoksa sembollerini maksatlarını aşarak onlara olduğundan daha fazla anlamlar yükleyerek, mutlaklaştırarak putperest bir duruma getirmek doğru değildir. Semboller dil bağlamında her zaman eleştiriye açıktır. Din, ister mutluluğa ulaşmanın dolaylı bir yolu, isterse nihai ilginin sembolik ifadesi olsun insanın anlam dünyasına gerçek bir şekilde seslenmektedir. Dolayısıyla dinî sembollerini onların fonksiyonları ve anlamlılığı bakımından ele almak gerekmektedir. Çünkü dinî sembollerde bilimsel alana yönelik olduğu hissedilen anlatım ve ifade tarzlarıyla esas olarak amaçlanan şey, bilimsel ya da tarihsel bilgi vermek değil, bu somut malzemeleri kullanarak insanın anlam dünyasına seslenmektir. Kültürel şartlara göre ortaya çıkan dinî semboller eğer sadece lafzî veya tarihsel yapıları korunarak anlaşılacak olursa, asla değişimin sonucu olarak ortaya çıkan insanî sorunlara cevap veremeyecektir. Sembollerin somut yönü onların kültürel olmalarıdır. İşte din bağlamında dinî içerikli sembollerin önemi bu noktada ortaya çıkmaktadır. Ancak hiçbir dinî sembol mutlak değildir. Değişmez olan şey, sembollerin içeriğidir. O halde toplumların dinî, felsefi, sosyal, siyasal, ekonomik, eğitimsel sorunlara olumlu ve rasyonel cevaplar bulmanın yolu dinî düşünce ve bunların semboller üzerinde ifade edilmeye çalışılan gerçekleri görmekten geçiyor. Bu durum da dinî sembolik dil anlayışının önemini açıkça ortaya koymaktadır. Fakat bu da insanı, din dili sadece dinî sembolizmden ibarettir anlayışına götürmemelidir. Din dili dolaysız anlatım olarak; teşbihî, tenzihî ve dolaylı anlatım olarak; sembolik, mitolojik, mecazî, modeller ve kıssalar olarak hepsini kapsamaktadır. Bu din dili anlayışlarının her biri kendi anlatım içeriği açısından Tanrı ve dinî ifadelerin dil ile ifade edilebilmesi için önemlidir. Dolaylı anlatımın en önemli din dili anlayışı hiç şüphe yok ki dinî sembolizm yaklaşımıdır. Bu din dili anlayışının da yerinde ve kapsamı içinde kullanılmasında fayda vardır.

Kaynakça

- Akalın, Mehmet. *Modern Lenguistiğe Giriş*. İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları, 1983.
- Akarsu, Bedia. *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İnkılâp Yayınları, 17. Basım, 2019.
- Ataşağın, Galip. *İlâhî Dinlerde (Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâm'da) Dinî Semboller*. Konya: Sebât Ofset, 2001.
- Çaylı, Zafer. *İbn Rüşd'ün Din Dili Anlayışı*. Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Durand, Gilbert. *Sembolik İmgelem*. çev. Ayşe Meral. İstanbul: İnsan Yay, 1998.
- Durmuş, İsmail. "Remiz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 34. İstanbul: DİA, 2007.
- En-Nedvî. *Kitap ve Sünnetin Işığında Dört Rükun*. çev. İ. Ersöz. Konya: İslami Neşriyat Yayınevi, 1969.
- Fazlurrahman. *İslâm*. çev. Mehmet Aydın - Mehmet Dağ. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Hick, John. *God and the Universe of Faiths*. London: Macmillan, 1973.
- Kılıç, Sadık. "Sembolün Gücü ve İslâm'da Semboller". *Diyanet İlmî Dergi* 49/3 (2013), 7-20.
- Koç, Turan. *Din Dili*. İstanbul: İz Yayınları, 4. Basım, 2013.

- Kuvancı, Cenan. *Din Dili Kapalı Bir Dil Midir?* Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
- Mardin, Şerif. *Din ve İdeoloji*. İstanbul: İletişim Yayınları, 6. Basım, 1983.
- Peterson, Michael vd. *Akıl ve İnanç*. çev. Rahim Acar. İstanbul: Küre Yayınları, 7. Basım, 2017.
- Price, Henry Habberley. *Belief*. George Allen and Unwin Ltd. London-Newyork: Humanities Press, 1969.
- Schimmel, Annemarie. "Din Dilinde Dinî Sembollerin Üstlendikleri Fonksiyonlar Nelerdir?" *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/3 (1954), 67-74.
- Tokat, Latif. *Dinde Sembolizm*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004.
- Tokat, Latif. "Dinin Sembolik Dili". *Milel ve Nihal* 6/1 (2009), 75-98.
- Watt, William Montgomery. *Modern Dünyada İslam Vahyi*. çev. Mehmet Aydın. Ankara: Hülbe Yayınları, 1982.
- Whitehead, Alfred North. *Symbolism Its Meaning and Effect*. New York: The Macmillan Press, 1985.
- Yavuz, Zikri. "Din Dili". *Din Felsefesi*. ed. Recep Kılıç - M. Sait Reçber. Ankara: Grafiker Yayınları, 2. Basım, 2016.